

Nina Christensen og Charlotte Appel: *På sporet af børn og bøger.*
Læsekultur og medier 1750-1850
Gad 2023, 352 sider

Af Karin Esmann Knudsen

Det er et gedigent værk, de to forskere Nina Christensen og Charlotte Appel har bedrevet. Bogen *På sporet af børn og bøger. Læsekultur og medier 1750-1850*, som udkom på Gads forlag 2023, er med sine 352 sider et værk, der udvider vores viden om den tidlige børnelitteratur, fra oplysningstid og filantropismens reform af børneopdragelse og skolevæsen til romantik og dyrkelse af fantasi og barnlighed. Under devisen "Følg barnet – følg bogen" tages der udgangspunkt i børns konkrete brug af bøger, og det bevirker en overskridelse af grænser og opdelinger, som man tidligere har opereret med inden for børnelitteraturen. Bogen bevæger sig på tværs af medier og genrer og også af fagområder, der hidtil har adskilt de forskellige kunstarter. Med sin karakter af undersøgelse af samspillet mellem børns medier i historisk perspektiv er bogen den første af sin art i Danmark, som det fremhæves i første kapitel.

I den eksisterende sekundærlitteratur om den danske børnebog dateres opkomsten af en egentlig litteratur for børn som regel til omkring 1900, hvor Chr. Erichsen etablerede *Børnenes bogsamling*, små tiøreshæfter, som børnene kunne samle til dels klassiske værker, dels nyproducerede danske romaner af de såkaldte skolelærerforfattere. Den tidligere børnelitteratur har kun sporadisk været genstand for forskning. I de historiske oversigtsværker af Inger Simonsen (1942), Vibeke Stybe (1962) og Torben Weinreich (2006) behandles den ud fra periodekarakteristikker, hvorunder genrer og forfattere indordnes. Der er enighed om, at oplysningstiden bringer en større udbredelse af læsestof for børn med sig, i en bestræbelse på at oplyse og belære,

både om børnenes omverden og om de moralske værdier, de bør efterleve. Og der er også enighed om, at der med romantikken sker en opvurdering af barnets tilgang til verden, som også dyrkes i den litteratur, der udgives for voksne. Følgelig gennemgås børnelitteraturen fra 1700- og 1800-tallet traditionelt ud fra dominerende genrer, der for 1700-tallets vedkommende kan kaldes "mønsterlitteratur" (Weinreich), bøger, der først og fremmest via eksempler skal vise, hvordan barnet skal opføre sig, som regel suppleret af en fiktiv samtale mellem en voksen fortæller og børnene. For at få det hele til at glide ned for barnelæseren anvendes som "lokkemidler" (Stybe) også fabel, eventyr, billeder og skuespil. Med romantikkens gennembrud i første halvdel af 1800-tallet begynder veletablerede forfattere at skrive for børn, og det giver basis for kapitler om bl.a. H.C. Andersen, Christian Winther og H.V. Kaalund, der ud fra den stigende interesse for folkedigtning skaber en mere mundtlig fortællestil og giver fantasien plads. Afgørende historiske faktorer ordner stoffet: Napoleonskrigene, statsbankerotten, tabet af Norge, skoleloven af 1814, og de forklarer sammen med de idemæssige forudsætninger hos Locke og Rousseau ændringer i synet på barnet og børnelitteraturen.

På sporet af børn og bøger er struktureret på en anden måde. Som noget nyt inddrager værket et bredt spektrum af litteratur, der ikke traditionelt har været regnet med til børnelitteraturen, men som forfatternes undersøgelser viser, har indgået som en del af børns læsestof. Det drejer sig fx om skolebøger, folkebøger, sangbøger, skuespil, kataloger, annoncer, plakater etc. Bogen anvender en lang række kilder ud over det, man ellers definerer som børnelitteratur, forstået som skønlitteratur produceret og udgivet for børn. Også udenlandske tekster inddrages, både oversatte og værker på især tysk og fransk. Grænser mellem faglitteratur og skønlitteratur, mellem litteratur for voksne og litteratur for børn, mellem medier og genrer, mellem kunstarter som litteratur, musik, billedkunst og drama, mellem danske og internationale udgivelser, mellem hensigt og faktisk brug etc. overskrides alle, og det gør bogen til et værk, der udmærker sig ved sin mangfoldighed og diversitet. Bogen har form

af en kulturhistorie om børns læsning og de medier, de blev tilbudt. De to forskere har udført et forbilledligt stort og grundigt arbejde ved at dykke ned i arkiver og meget forskelligartede kilder for at opspore børnenes læsning: erindringslitteratur, breve, dagbøger, skoleprotokoller, annoncer, billedmateriale etc., og tværfagligheden mellem en litterat og en historiker viser sig overmåde frugtbar. Man bliver klogere på samfundsforhold, på pædagogiske strømninger og på materielle forhold omkring bøgerne, fx trykkeskikkelser og marked samt institutioner og privatmennesker, der formidler adgangen til læsestof for børnene. Og først og fremmest får man indblik i, hvad enkelte børn fra perioden har læst og været optaget af. Hele herligheden er fremstillet i et veloplagt og flydende sprog, der gør læsningen til en fornøjelse. Desuden er bogen forsynet med illustrationer, der levendegør arbejdet med materialet fra arkiverne og derved giver appetit på mere og lyst til selv at dykke ned i de værker, der omtales.

Det er grundforskning, vi præsenteres for. Undersøgelsen er styret af spørgsmålet om, hvilke bøger og medier børn fik adgang til, hvordan de brugte bøgerne, og hvilken betydning læseoplevelsen fik for dem. Bøgernes materielle fremtoning, størrelse, illustrationer og indbinding spiller også en fremtrædende rolle, ikke mindst med henblik på, hvilken anvendelse de lagde op til. Og endelig behandles naturligvis også bøgernes indhold og relationen til andre medier. De to forskere har dykket ned i arkiver og herunder opdaget, at den kategori, der hidtil har dannet grundlag for undersøgelsen af den historiske børnelitteratur fra perioden, har været utilstrækkelig, idet børns læsning har været langt mere omfattende end de bøger, der findes under kategorien "Moraliserende, belærende og underholdende Læsning for Børn" (s. 297). Ved at søge på ord som børn, ungdom og skole dukkede et langt større korpus op, fortæller forfatterne i det afsluttende kapitel "Bag om bogen", og de endte med en database, der indeholder over 3.100 udgivelser. Derudover resulterer fokus på barnets læsning i, at det enstrengede fokus på nyudgivelser brydes, og der fremstår en langt mere kompleks kronologi af nye og ældre udgivelser, så billedet kommer til at bestå

af en række historiske lag, der eksisterer side om side. Dette placerer bogen inden for den nyere (litteratur)historieforskning.

Bogen består af 11 kapitler samt det omtalte afsluttende kapitel, der har karakter af et efterord, som skildrer processen bag bogens tilblivelse og også opregner forskningsmæssige inspirationskilder. Som sådan gøres litteratur- eller kulturhistorieskrivningen transparent, og vi får anledning til at kigge forskerne over skuldrene.

I første kapitel præsenteres det, hvordan udgangspunktet tages i barnet, og i kapitel 2 kommer vi nærmere på børnelæsere, der har dannet grundlag for en forståelse af drenges læsning i perioden, først og fremmest læreren Anton Nielsen (1827-1897) og skuespilleren og dramatiker Thomas Overskou (1798-1873), der i deres erindringer har skrevet udførligt om barndommens læsestof og deres reaktioner på det. De repræsenterer to generationer, og de repræsenterer læsekultur på landet over for læsekultur i byen. Begge er i besiddelse af en stor læselyst, og særligt de spændende mundtlige fortællinger i den såkaldte morskabslæsning kalder på dem. Mindre tillokkende er det slidsomme og trivielle arbejde i skolen med at lære katekismus og religiøse lærebøger udenad. Hjemmet og for Thomas' vedkommende faderens arbejdsplads var vigtige kilder til læsning og befordring af læselysten.

Kapitel 3 dykker ned i den læsning, der er knyttet til skolen, nemlig ABC'er og læsebøger. Her gennemgås de officielle holdninger til pædagogikken, kampen om, hvorvidt grundlaget skulle være den klassiske ABC, hvor teksten var en version af Luthers lille katekismus med biskop Pontoppidans forklaring, der havde rod i pietismen, eller om det skulle være biskop Balles mere rationalistiske lærebog. Filantropismens reformpædagogik afspejlede sig i løbet af perioden i de nyudgivne lærebøger, som der imidlertid herskede modstand mod, også fordi det betød øgede udgifter at skifte de gængse skolebøger ud. Det mest interessante i kapitlet er det indblik, man via skoleprotokollerne får i undervisningen og de enkelte elevers forløb med at lære at læse, lære udenad og læse indenad i ukendt tekst. Her optræder ikke kun de veltilpassede elever, som vi møder i erindrings-

litteraturen, men også børn fra fattige kår og med læsevanskeligheder.

I kapitel 4 går tæt på det, der betegnes som kommunikationskredsløbet, bogens vej fra produktion til børnelæser. Også her er altså fokus på de voksne aktører, der har indflydelse på børns læsning. Morten Hallagers udgivelsesvirksomhed og hans betydning for udviklingen af børnelitteraturen spiller hovedrollen i kapitlet, der ser ham som en tidstypisk repræsentant for, hvordan man i 1700-tallet kunne låne frit fra udenlandske udgivelser uden skelen til kildeangivelse, copyright etc., hvad der hører en senere tid til. Det vigtigste var at give børnene adgang til international litteratur af høj standard. Hallager fik betydning ved at indføre og oversætte fremmedsproget litteratur for børn og også ved at forny lærebøgerne, idet han inddelte bøgerne efter forskellige grader af læsefærdighed: begyndere, letøvede og øvede. I dette kapitel analyseres også Joachim Heinrich Campes *Robinson den Yngre* (1779, da. udg. 1889) som eksempel på den rousseauske tanke om at lære gennem erfaringen.

Interessen for det materielle kommer til udtryk i kapitel 5, der drejer sig om billeder og børnebøger. Illustrationer for børn blev anbefalet af filantropistiske pædagoger som Campe og Johann Bernhard Basedow, idet de kunne være et redskab til den erkendelse gennem sanserne, som den ny pædagogik foreskrev. Ydermere gav billederne mulighed for, at børnene selv kunne klippe ud, farvelægge etc., i det hele taget bruge billederne i egne kreative processer og som indlæring. At se på billeder lærer børnene at forbinde sprog og verden, det giver færdigheder i at tegne og farvelægge, hvad der også har gavnlig indvirkning på skrivefærdigheden. Man hører, hvordan billedark er en vigtig forløber for billedbøger, og hvordan både voksne og børn selv fremstiller deres egne bøger af udklipsark. Filantropisten Christian Gotthilf Salzmann gør i sin bog *Peder Jensen eller Anviisning til en fornuftig Børne-Opdragelse* (1796) billedfremstilling til en vigtig måde at stimulere synssansen på, som dermed bliver udgangspunkt for barnets dannelse.

Det største scoop under arbejdet med bogen præsenteres i kapitel 6, nemlig fundet af en pakke med breve mellem Ida Thiele

(1830-1862) og hendes far, Just Mathias Thiele. Brevene er et vidnesbyrd om, hvordan en pige fra det velhavende borgerskab havde adgang til papir, skriveredskaber og de øvrige remedier, der var nødvendige for brevskrivning og forsendelse, og de giver også et indgående kendskab til læsekultur på et tidspunkt, hvor barnet begynder at blive betragtet som et væsen med værdifulde egenskaber. Udforskningen af pigelæseren fortsætter i kapitel 7, hvor det påvises, hvordan læsende piger fra starten af 1800-tallet stadig oftere afbildes, hvordan mødrenes rolle i opdragelsen fremhæves, og hvordan læsende piger får mulighed for en karriere som forfatter, eksempelvis Benedicte Arnesen Kall og også Anne Marie Mangor, der under pseudonym med sin *En Bedstemorders Fortællinger for sine Børnebørn* (1843), er den første kvindelige børnebogsforfatter.

Endnu et fænomen, der fremhæver børnene selv som kulturproducerende, skabende personligheder, er dramaet. Det behandles i kapitel 8 om børn på scenen. At drama udgør en vigtig del af børns læsekultur, er en af de opdagelser, som er resultatet af at søge bredere i arkiverne end i de kategorier, som traditionelt har dannet grundlaget for undersøgelsen af børnelitteraturen historisk set. Idas breve viser, hvordan hun er optaget af drama i forskellige former, og hun blev i høj grad iscenesat i forskellige børneroller i overensstemmelse med romantikkens idealer. Kapitlet viser, hvordan børn fra mindre-bemidlede familier, som fx H.C. Andersen og Thomas Overskou, fik stimuleret deres fantasi og lyst til skuespil ved at studere teaterplakater og overvære militærparader og optog i gaderne. I de skuespil, som blev produceret for børn, tematiseredes forholdet til forældreautoriteten, og dramaets koncept om at indgå i roller gav ofte en ligeværdighed mellem børn og voksne, fx har vi den første demokratiske afstemning i et patriotisk syngespil for børn. Med Johanne Luise Heiberg som eksempel vises også bagsiden af de purunge pigers talent for at optræde og stille sig til skue for voksne mandlige blikke.

I skoleloven af 1814 blev det formuleret, at børnene skulle dannes til gode og retskafne mennesker og blive nyttige borgere. Bøger for børn kom derfor til at spille en rolle i de store samfunds-

forandringer med hensyn til befolkningstilvækst, landboreformer og voksende urbanisering, krige, folkelige bevægelser, handel og kolonier. Kapitel 9 handler om de idealer, fremtidens borgere skulle have indpodet, og det behandler udviklingen fra kristendomsundervisning til realfag og til liberale og demokratiske idealer. Både fædrelandets historie og kendskab til andre landes plante- og dyreliv samt befolkning kommer til at spille en rolle. Bøger for børn kommer i løbet af perioden stadig oftere til at handle om børn med henblik på at præge de unge læsere til fædrelandskærlighed og til værdier som lighed og frihed for folket. Den rolle, bøger for børn kom til at spille i de værdipolitiske kampe frem mod indførelsen af grundloven, blev understøttet af nye teknologier og lettere adgang til at trykke og distribuere. Det handler kapitel 10 om, hele den kommercielle udvikling, og her udvides stoffet til også at omhandle legetøj, bøger til og med dukker, bøger med konkrete legeelementer og såkaldte leporelloer, betegnelsen for billedbøger, der kunne foldes ud som en harmonika. Der fandt således en vekselvirkning sted mellem legetøj og fysiske genstande på den ene side og fortællinger og forestillinger på den anden. En af de mest indflydelsesrige aktører på dette marked var Christian Steen (1786-1861), hvis bog- og papirhandel voksede støt gennem de 50 år, han virkede (1810-61). Han blev den vigtigste producent af læsestof for børn. Både hvad angik teknologi i fremstillingen af bøgerne, og hvad angik markedsføring, kom han til at dominere markedet. Det at eje bøger blev op mod 1850 af stadig stigende betydning, og dedikationer og ekslibris med navn og initialer vandt frem.

Kapitel 11, "Børn og bøger", opsummerer udviklingen gennem de hundrede år, der har været undersøgelsens tidsramme. Her fremhæves det, der har gået som en rød tråd gennem hele fremstillingen, nemlig børns egen anvendelse af børnelitteraturen, fx i form af de brugsspor, der undervejs er blevet beskrevet: slid, bøjede hjørner, understregninger og overstregninger, farvelægning og små tegninger. Det billede af barnet, der står tilbage efter endt læsning af *På sporet af børn og bøger*, er ikke udelukkende det tilpassede barn, formet af de voksne autoriteter, men et barn, der kan og vil selv, og

som har kompetencer og mod til indimellem at sætte sig op imod først og fremmest forældre og lærere.

I denne pointering nærmer bogen sig børns legekultur, som da også nævnes flere steder i fremstillingen. Et begreb som 'agency' karakteriserer børns kompetence og ret til at handle og blive hørt, og det henter forfatterne ind fra den moderne internationale barndomsforskning, repræsenteret af Marah Gubar og Karen Sánchez-Eppler. Den danske børnekulturforsker Flemming Mouritsen (1996) betragter legen som udtryk for børns egen kultur og har foreslået begreberne kultur for børn, kultur med børn og kultur af børn som en måde at dele begrebet børnekultur op på og differentiere mellem den kultur, hvor de voksne definerer og indgår, og den kultur, hvor børnene skaber deres egne æstetiske udtryksformer, bl.a. i legen. De tre former for børnekultur er ikke skarpt adskilte, men fungerer sammen. De nævnte brugsspor, som børnene har afsat i nogle af bøgerne i *På sporet af børn og bøger* er et vigtigt fund i sammenhæng med interessen for børn som kompetente agenter i deres eget liv. I den forbindelse kunne man ønske en udfoldelse af disse spor, tegninger, kommentarer, farvelægninger: Hvad er det større perspektiv, hvad peger de på, ud over at børnene har brugt dem, kan man uddrage noget af dem, ud over at påpege tilstedeværelsen af dem? Her kunne man måske hente inspiration også i den danske legeforskning, der med udgangspunkt i konkrete børns æstetiske udtryksformer forsøger at beskrive og forklare vekselvirkningen mellem kulturen for, med og af børn.

Bogens forfattere nævner nærlæsning som en af de metoder, de bruger til at indfange børns læsning. Også her kunne anvendelse af fx litterære begreber om genre, fortællestil og fortællerholdning have været med til at udfolde væsentlige iagttagelser.

En af de kilder, der bruges, er erindringslitteratur, og forfatterne nævner, hvordan denne betragtes forskelligt af historikere og litterater. Her i bogen, fastslår de, anvendes erindringer, fordi de giver et indblik i, hvad børn faktisk læste. Men erindringerne er skrevet med den voksne fortællers afstand til barndomsminderne. De giver på den ene side et billede af, at børnene faktisk hele vejen

igennem har været mest tiltrukket af morskabslæsningen. Fx optræder skæmteeventyret *Till Uglspill* bemærkelsesværdigt ofte. Men det fremgår også, at flere af de voksne fortællere, der er blevet lærere og præster, lægger afstand til den litteratur, der kan fungere som gift for det ufordærvede barnesind, som det formuleres af en af dem. Det er en holdning, som man møder mange gange senere i børnelitteraturens historie, fx i debatten om Tarzan i begyndelsen af 1900-tallet, i 1950'ernes kulørte debat om tegneseriens skadelige virkning og aktuelt i debatten om brugen og begrænsningen af skærme. *Till Uglspill* er et eksempel på en folkelig genre, nemlig skæmteeventyret, opstået i en kollektiv brugssammenhæng, der fungerede som ventil i forhold til en utilfredsstillende livssituation for de laveste samfundslag. Som sådan var den anarkistisk, gjorde grin med øvrigheden og betjente sig af en karnevalistisk venden-verden-på hovedet med et frivolt sprog og forkærlighed for kropsåbninger og det, der kom ud af dem. Det er klart, at de voksne autoriteter, degnene og præsterne og det pæne borgerskab, ikke har brudt sig om det. Det ville være interessant at få den del af børns læsning udfoldet noget mere, ikke mindst, fordi der ville komme et billede af modsætninger frem, som kan være lidt slørede i den brede tilgang, som kendetegner i *På sporet af børn og bøger*. Børns egne æstetiske udtryksformer er også karnevalistiske i deres karakter, hvad der har gennemsyret Flemmings Mouritsens arbejde med børns rim og remser, vitser, tegninger og lege.

Bogen har som en af sine kilder en dagbog skrevet af den jyske husmandssøn Severin Veiersøe og udgivet af litteraturforskeren Povl Schmidt, *Hendes Ansigt i ethvert Pigeansigt. En landsbydrengs dagbog fra 1800-tallet*. Schmidt påviser i sit efterord til udgivelsen, hvordan den lille niårige Severin er i besiddelse af en usædvanligt ubesværet, mundtlig stil, der lægger sig tæt op ad det talte sprog. Som sådan er det i stand til at indfange oplevelser og omgivelser og fungere som en erfaring, der kan bringes med videre i livet. Imidlertid er den lille Severin, den fattige husmandssøn, optaget af at gøre det så godt som muligt i skolen og øver sig i at leve op til idealerne for skriftligheden, som er formuleret af Knud Lyhne Rahbek, og som han ser virkelig-

gjort i seminaristen Bisgaards stil. Denne stil fjerner sig imidlertid fra det erfaringsgivende sprog, og Povl Schmidts pointe er, at Severin nok bliver degn, men går i stå i sin udvikling, fordi det ikke lykkes ham at sætte sprog på den afgørende oplevelse i hans ungdom, forelskelsen i degnedatteren fra Ginnerup. I *På sporet af børn og bøger* ses Severin Veiersøes dagbog udelukkende som et eksempel på, hvordan den lille dreng brugte bøgerne, og derved gås glip af en væsentlig pointe, nemlig modsætningen mellem skolens og autoriteternes krav og normer og så barnets egen evne til at sætte ord på sine oplevelser og følelser og derved samle og forstå dem.

Et tredje sted, hvor man får lyst til at få udfoldet stoffet lidt mere i en litterær analyse, der kan give perspektiv på forholdet mellem læsestoffet og børnenes tilegnelse og oplevelse af det, er i forbindelse med de dialoger, som kendetegner oplysningstidens moraliserende fortællinger. Som en sådan fungerer Campes Robinson-udgave også. Robinson skal igennem et dannelsesforløb og modnes fra at være en uvorn og ansvarsløs knægt til et menneske, der tager pligt og ansvar på sig og gennem arbejdet viser, hvilke værdifulde karaktertræk han besidder. I Campes udgave er de forskellige episoder i bogen indrammet af en dialog, hvor faderen læser op for sine børn og samtaler med dem om, hvordan det læste skal forstås. Disse fungerer som en understøttelse af de moralske pointer, der ligger i selve fortællingen om Robinson. Men de kan også ses som relativt raffinerede eksperimenter med fortællestrukturen, der indrager læseren og giver mulighed for at give sin mening til kende, samtidig med at de også er et eksempel på et moderne fortælleteknisk greb som suspense. Også den moralske og opbyggelige børnelitteratur har arbejdet med at fastholde børnenes motivation som læsere.

Imidlertid er *På sporet af børn og bøger* så stofmættet og med sit fokus på børnenes læsning i et medielandskab, hvor bogen kun var en lille del, og den skønlitterære børnebog en endnu mindre del, et nytænkende bidrag til dansk børnelitteraturforskning. De nævnte kritiske punkter skal derfor også ses som en styrke, som spørgsmål, bogen selv lægger op til. Nyere forskning, fx den postkoloniale, kan også hente stof i bogens fremgravning af synet på det fremmede,

ligesom forskning i biodiversitet og klima kan gribe fat i, hvordan det ældre stof for børn fremstiller plante- og dyreliv og derved give forståelse for den historiske baggrund for aktuelle holdninger til disse spørgsmål. Kvaliteten i *På sporet af børn og bøger* skal først og fremmest ses i bogens muligheder for nye erkendelser, og her er der meget at hente.

Referencer

- Mouritsen, F. (1996). *Legekultur. Essays om børnekultur, leg og fortælling*. Odense Universitetsforlag.
- Simonsen, I. (1942). *Den danske Børnebog i det 19. Aarhundrede*. Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck.
- Stybe, V. (1962). *Fra Askepot til Anders And*. Munksgaard.
- Veiersøe, S. (1987). *Hendes Ansigt i ethvert Pigeansigt. En landsbydrengs dagbog fra 1800-tallet* (P. Schmidt, udg.). Odense Universitetsforlag.
- Weinreich, T. (2006). *Historien om børnelitteratur. Dansk børnelitteratur gennem 400 år*. Branner og Korch.